

УНІКАЛЬНЫЯ СТРУКТУРНЫЯ МАДЭЛІ ЎНІВЕРСАЛЬНЫХ ПРЫКАЗАК У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ^{1*}

Петрушэўская Юлія Анатольеўна

магістр філалагічных навук,

старшы выкладчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі,

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова

(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)

e-mail: petrushevskaiia@msu.by

У артыкуле апісаны ўніверсальныя прыказкі ў беларускай мове і іх унікальныя структурныя мадэлі. Унікальныя структурныя мадэлі – гэта нацыянальна-моўная спецыфічнасць беларускіх аналагаў універсальных прыказак.

^{1*} Даследаванне выканана ў межах НДР “Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)” Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гг.

Ключавыя словы: прыказка, універсальная прыказка, беларуская мова, структурная мадэль

The article considers universal proverbs in the Belarusian language and their unique structural models. Unique structural models are the national-linguistic specificity of Belarusian analogues of universal proverbs.

Keywords: proverb, universal proverb, Belarusian language, structural model

Дакладнае размежаванне нацыянальнага і ўніверсальнага (агульнага) у прыказкавым фондзе мовы – адна з актуальных праблем сучаснай парэміялогіі, якая не знайшла свайго вырашэння [19], [20]. Прыказкавы фонд беларускай мовы (як і любой іншай мовы) складаецца як з адзінак уласнага паходжання (што складаюць яго спецыфічную частку), так і з агульных з іншымі мовамі адзінак (што ўтвараюць яго агульную з іншымі мовамі частку). Адмежаванне спецыфічнага ад агульнага з іншымі мовамі ў беларускіх прыказках, як адзначыў Я.Я. Іваноў на XV Міжнародным з’ездзе славістаў [3], з’яўляецца адной з першачарговых задач беларускай парэміялогіі [14]. Універсальныя прыказкі дагэтуль не вывучаліся ў беларускай мове [4].

Мэта даследавання – вызначыць у складзе беларускіх прыказак такія адзінкі, якія маюць аналагі ў няроднасных і некантактных з беларускай мовах (г.зн. універсальных), а ў складзе такіх адзінак нацыянальна спецыфічныя (уласна беларускія) моўныя кампаненты. Найбольш рэпрэзентатыўным моўным матэрыялам для даследавання, з’яўляецца на наш погляд [25], сукупнасць трох груп прыказак, па-першае, прыказкавы склад літаратурнай мовы [16], [17], прыказкавы мінімум [15], [31, с. 5–20], [8, с. 99–106], асноўны прыказкавы фонд [31, с. 41–84], [9], [8, с. 85–99]. Трэба ўлічваць аналагі і адпаведнікі беларускіх прыказак, вызначаныя ў іншых мовах [6], [1], [2], [5], [10], [27]. Моўны матэрыял адностраваны ў полілінгвальным беларуска-іншамоўным слоўніку прыказак [29].

Даследаванне паказала, што прыказкі ў розных мовах бываюць вельмі падобныя адна на адну па змесце, лагічнай пабудове, структуры, лексічным складзе, сінтаксічнай арганізацыі. Разам з тым прыказкі не з’яўляюцца прадметам лінгвістычнай універсальнасці, паколькі іх месца і статус у моўнай сістэме, а таксама заканамернасці іх мадэлявання як моўных утварэнняў застаюцца недакладна вызначанымі. Супастаўляльныя даследаванні прыказак на шырокім моўным фоне абмяжоўваюцца мэтамі ўкладання парэміяграфічных полілінгвальных даведнікаў [15], [33] або напаўнення супастаўляльнай зоны ў слоўніках прыказак адной мовы [34].

Этымалагічнае вывучэнне прыказак толькі пачынае распрацоўвацца ў мовазнаўстве як асобная галіна [28], [30]. У беларускім мовазнаўстве існуе этымалагічны слоўнік прыказак [18], які з'яўляецца першым і адзіным спецыялізаваным даведнікам такога кшталту.

Да ўніверсальных прыказак, на наш погляд, трэба адносіць адзінкі, якія маюць у розных мовах прыказкі-аналагі, пабудаваныя па адной і той жа структурнай мадэлі, якая не абумоўлена (наяўнасць якой нельга патлумачыць) ні роднасцю моў, ні моўнымі кантактамі. Універсальныя прыказкі не могуць мець пэўнай мовы-крыніцы, хоць асобныя (як правіла, нацыянальна-культурна маркіраваныя) іх варыянты і могуць пераходзіць з мовы ў мову. Універсальныя прыказкі не заўсёды супадаюць у розных мовах паводле лексічнага складу і граматычнай арганізацыі, што абумоўлена адрозненнямі нацыянальных (этнічных) лінгвакультур у моўных сродках і кагнітыўных асаблівасцях абагульнена-ўніверсальнага адлюстравання адных і тых заканамернасцей рэчаіснасці, тыповых сітуацый жыцця, сцвярджэнняў цвярозага розуму і г. д. Такія адрозненні ў сваёй сукупнасці складаюць у кожнай мове, дзе ўжываецца ўніверсальная прыказка, яе нацыянальную адметнасць.

Нацыянальная адметнасць прыказак складаецца з іх нацыянальна-культурнай і нацыянальна-моўнай своеасаблівасці. Так, нацыянальна-культурная семантыка прыказак – гэта адлюстраванне ў іх фактаў гісторыі Беларусі, асаблівасцей беларускай магэрыяльнай і духоўнай культуры, фрагментаў нацыянальнай карціны свету [7], [11], [12], [13]. Нацыянальна-культурная семантыка беларускіх аналагаў універсальных прыказак рэалізуецца ў наяўнасці шэрага элементаў іх плану зместу: нацыянальныя варыяцыі прыказкавых прагатыпаў, словы-рэаліі, спецыфічныя паняцці і вобразы. Папярэдне намі былі вызначылі прынцыпы выяўлення нацыянальна-маркіраваных кампанентаў у складзе беларускіх прыказак [21], [22], [23], [24], [26].

Нацыянальна-моўная своеасаблівасць – гэта наяўнасць у лексічна-граматычнай арганізацыі ўніверсальнай прыказкі спецыфічна беларускіх (на фоне іншых моў) элементаў, да якіх адносяцца, па-першае, унікальны варыянт структурнай мадэлі, па-другое, адметны лексічны склад, па-трэцяе, адмысловая граматычная арганізацыя прыказкі. Наяўнасць хоць бы аднаго такога элемента ў беларускім аналагу ўніверсальнай прыказкі дэтэрмінуе яе нацыянальна-моўную адметнасць (своеасаблівасць на фоне іншых моў).

Універсальныя прыказкі ўзнікаюць незалежна адна ад адной у розных мовах, дзякуючы прынцыповай агульнасці чалавечага мыслення,

кагнітыўных і моўных сродкаў і форм яго выяўлення, а таксама агульнасці або блізкасці сацыяльных і культурных мадэляў і стэрэатыпаў. Аднак на ўтварэнне такіх прыказак могуць уплываць асаблівасці пэўных моў і культур, дзякуючы якім адна і тая ж універсальная прыказка рэалізуецца ў розных мовах у розных формах (структурна-семантычных варыянтах), якія ўсе разам складаюць агульную для ўсіх гэтых моў структурную мадэль. Так, прыказка *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* з’яўляецца ў сучаснай беларускай мове рэалізацыяй аднаго з існуючых варыянтаў структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі (паводле Дж. Пацалаі): “*Two / Four / More eyes see more / better / father than one / two* (v1) (‘Два / Чатыры вокі / Шмат вачэй бачаць больш / лепш / далей, чым адно / два’) або *Two heads / brains are better than one* (v2) (‘Дзве галавы / Два розумы лепш, чым адна / адзін’) або (v2) + ... *even if they are two sheep’s head* (‘+ ... нават калі гэта дзве авечыя галавы’)” [32, р. 72].

Той варыянт структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі, які рэалізуецца ў дадзенай мове, рэпрэзентуе яе адметнасць, таму яго мэтазгодна кваліфікаваць як нацыянальны аналаг універсальнай прыказкі. Напр.: *Крумкач крумкачу вачэй (вока) не выдзяўбе* з’яўляецца адным са шматлікіх нацыянальных аналагаў універсальнай прыказкі, якая мае структурную мадэль (паводле Дж. Пацалаі) “*Ravens / Crows / Hawks / Eagles / Jackdaws / Magpies / will not / never pick out ravens’ / crows’ etc. eyes* (‘Крумкачы / Вароны / Каршакі / Арлы / Галкі / Сарокі не выдзяўбуць / ніколі не выдзяўбуць вочы крумкачам / варонам і г. д.’)” [32, р. 96]. Тоесныя па форме нацыянальныя аналагі адной універсальнай прыказкі могуць адначасова сустракацца ў некалькіх мовах незалежна адзін ад аднаго. Так, беларуская прыказка *Няпрошанаму госцю лыжкі няма* і фінская прыказка *Joka kuhtumata työlle, se lusikata ruualla* (‘Няпрошанаму госцю не даюць лыжку’) з’яўляюцца нацыянальнымі аналагамі ўніверсальнай прыказкі, якая мае структурную мадэль (паводле Дж. Пацалаі) “*An unbidden guest knows not where to sit* (v0) (‘Няпрошаны госць не ведае, куды сесці’) або *The place of a unbidden guest is behind the door* (v1) (‘Месца няпрошанага госця знаходзіцца за дзвярамі’) або *An unbidden guest must bring his chair with him / or is not served, or is not given a chair / meals / spoon etc.* (v2) (‘Няпрошаны госць павінен прынесці сваё крэсла / або яго не абслугоўваюць, або яму не даюць крэсла / ежу / лыжку’) або *He that attends a wedding / baptism without invitation will return ashamed / or without being served, or should take a chair with him* (v3) (‘Хто наведвае вяселле / хрышчэнне без запрашэння, вернецца зганьбаваным / або не абслужаным, або павінен прынесці сваё крэсла’)” [32, р. 224].

У выпадках, калі пэўны нацыянальны аналаг універсальнай прыказкі з'яўляецца ўнікальным (сустракаецца толькі ў адной мове), яго мэтазгодна кваліфікаваць як праяўленне нацыянальна-моўнай адметнасці ўніверсальнай прыказкі – **унікальны варыянт структурнай мадэлі**.

Унікальны варыянт структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі можа быць вынікам як першаснага, так і другаснага ўтварэння. Напрыклад, вынікам першаснага ўтварэння з'яўляюцца такія ўнікальныя варыянты структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі (паводле Дж. Пацалаі) “*Two / Four / More eyes see more / better / faster than one / two* (v1) або *Two heads / brains are better than one* (v2)” [32, р. 75], як араб. (літаральна на англ.) “*Two opinions are better than one*” (“Два меркаванні лепш, чым адно”) [32, р. 75] ці кіт. (літаральна на англ.) “*One man is not so wise as two together*” (“Адзін чалавек не такі мудры як два разам”) [32, р. 75]. Вынікам другаснага ўтварэння з'яўляюцца такія ўнікальныя варыянты структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі, якія ўзнікаюць шляхам трансфармацыі (перафразавання) іншых варыянтаў яе структурнай мадэлі. Напрыклад, унікальны (што фіксуецца толькі ў беларускай мове) варыянт **Праз аднаго барана ўвесь статак паганы** ўзнік у выніку перафразавання беларускага аналага *Адна паганая авечка ўвесь статак псуе* шырока вядомай універсальнай прыказкі, якая мае структурную мадэль (паводле Дж. Пацалаі) “*One scabbed sheep / calf / cow / goat / lamb / pig will mar / spoil a (whole) flock* (“Адна паршывая авечка / каза / карова / свіня / Адно паршывае цяля / ягня пашкодзіць / сапсуе (увесь) статак”))” [32, р. 292].

Унікальныя варыянты структурнай мадэлі сустракаюцца ў 32% ад агульнай колькасці беларускіх аналагаў універсальных прыказак. Напр.: **Галава добра, а дзве лепш**, параўн.: польск. *Jedna głowa dobra, druga jeszcze lepsza* (“Адна галава добра, другая яшчэ лепш”) = руск. *Одна голова хорошо, а две лучше; Одна голова хорошо, а две еще лучше* = укр. *Одна голова добре, а дві ще краще; Одна (розумна) голова добре, а дві (ще) ліше / краще* = літ. *Dvi galvos – tai ne viena* (“Дзве галавы – то не адна”) = англ. *Two / Three heads are better than one* (“Дзве / Тры галавы лепш, чым адна”); *Four heads are better than two* (“Чатыры галавы лепш, чым адна”) = фр. *Deux têtes valent mieux qu'une* (“Дзве галавы лепш, чым адна”) і г. д. у межах другога варыянта структурнай мадэлі ўніверсальнай прыказкі (паводле Дж. Пацалаі) “*Two heads / brains are better than one* (v2) (“Дзве (Два) галавы / розумы лепш, чым адна (адзін”))” [32, р. 72].

Поўны спіс унікальных варыянтаў структурнай мадэлі ў беларускіх аналагах універсальных адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы адлюстраваны ў слоўніку “Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы” (2020) [29].

Спіс літаратуры

1. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ, 2009. – 240 с.
2. Беларуская-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch. – Магілёў : МДУ, 2006. – 108 с.
3. Иванов, Е. Е. Белорусская паремиология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения) / Е. Е. Иванов // XV Міжнародны з'езд славістаў = XV Международный съезд славистов = XV International Congress of Slavists, Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.: тэзісы : у 2 т. – Мінск : Бел. навука, 2013. – Т. 1. – С. 322–323.
4. Иванов, Е. Е. Белорусская паремиология конца XX – начала XXI века (1991–2014 гг.): библиогр. обзор / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // Паремиология в дискурсе / под ред. О. В. Ломакиной. – М. : URSS : Ленанд, 2015. – С. 252–292.
5. Иванов, Е. Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилёв : МГУ, 2007. – 242 с.
6. Иванов, Е. Е. Русско-белорусский словарь пословиц: 777 пословиц русско-го языка, свыше 5000 белорусских эквивалентов и соответствий : в 2 ч. / Е. Е. Иванов. – Могилёв : Брама, 2001.
7. Иванова, С. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў / С. Иванова, Я. Іваноў. – Мінск : БФС, 1997. – 262 с.
8. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ, 2017. – 208 с.
9. Іваноў, Я. Я. Да праблемы вызначэння асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы / Я. Я. Іваноў // Веснік БДУ. Сер. 4. – 2006. – № 3. – С. 103–109.
10. Іваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамовных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н.э.– XX ст.: тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ, 2011. – 164 с.
11. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я. Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы). – Мінск : Веды, 1998. – С. 33–62.
12. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай моўнай афарыстыкі (лінгвакраіназнаўчы аспект) / Я. Я. Іваноў // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксте і ў мове : докл. Міжнарод. навуц. конф., 5–7 окт. 1994 г. : у 2 ч. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – Ч. 2. – С. 55–57.
13. Іваноў, Я. Я. Семантыка беларускіх афарызмаў / Я. Я. Іваноў // Известия Гомельского гос. ун-та. – 2000. – № 2(25). – С. 94–99.
14. Іваноў, Я. Я. Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце (актуальнасць, метадалогія, перспектывы даследавання) / Я. Я. Іваноў // Славянская фразеология в синхронии и диахронии. – 2016. – Вып. 3. – С. 46–49.
15. Котова, М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями) / М. Ю. Котова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – 360 с.

16. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
17. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 511 с.
18. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 139 с.
19. Парэмиология без границ / под ред. М. А. Бредиса, О. В. Ломакиной. – М. : Изд-во РУДН, 2020. – 244 с.
20. Парэмиология в дискурсе / В. М. Мокиенко, Т. Г. Бочина, Е. Е. Иванов [и др.]; под ред. О. В. Ломакиной. – М. : URSS: Ленанд, 2015. – 294 с.
21. Петрушевская, Ю. А. Интернациональные, заимствованные и исконно языковые единицы в составе парэмиологического фонда современного белорусского языка / Ю. А. Петрушевская // Вестник Новгородского гос. ун-та. Серия “Филол. науки”. – 2014. – № 77. – С. 123–126.
22. Петрушэўская, Ю. А. Аб’ём і склад універсальных адзінак у парэміялагічным фондзе беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская // Філолагічны студій. – 2018а. – Вип. 18. – С. 48-62.
23. Петрушэўская, Ю. А. Вывучэнне нацыянальна-культурнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская // Труды БГТУ. Серия 4. – 2019. – № 1(217). – С. 123-129.
24. Петрушэўская, Ю. А. Да праблемы вызначэння нацыянальнай адметнасці прыказкавага фонду беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская // Філолагічны часопіс. – 2018б. – Вип. 2(12). – С. 70-75.
25. Петрушэўская, Ю. А. Паняцце парэміялагічнага фонду мовы і прынцыпы яго дыферэнцыяцыі (у сувязі з вызначэннем універсальнага і нацыянальнага кампанентаў у парэміялагічнай сістэме мовы) / Ю. А. Петрушэўская // Філолагічны часопіс. – 2015. – Вип. 1(6). – С. 100-106.
26. Петрушэўская, Ю. А. Універсальны, інтэрнацыянальны і нацыянальны кампаненты парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на матэрыяле публіцыстычных тэкстаў) / Ю. А. Петрушэўская // Філолагічны студій. – 2017. – Вип. 16. – С. 195-201.
27. Польшка-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / С. Ф. Иванова, Я. Я. Иваноў. – Могілёў : МДУ, 2007. – 192 с.
28. Происхождение и история английских пословиц = The Etymology and History of English Proverbs / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская. – Могілёў : МГУ, 2019. – 80 с.
- Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы: беларуска-іншамоўны слоўнік / Ю. А. Петрушэўская. – Могілёў : МДУ, 2020. – 312 с.
29. Ivanov, E. E. Etymology of English Proverbs / E. E. Ivanov, Ju. A. Petrushevskaja // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2015. Vol. 8, No 5. – P. 864–872.
30. Ivanov, E. E. Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian) / E. E. Ivanov. – Prague : RSS, 2002. – 136 p.

31. Paczolay, G. European Proverbs in 55 Languages, with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese, and Japanese / G. Paczolay. – Veszprém (Hungary): Veszprémi Nyomda, 1997. – 528 p.

32. Strauss, E. Dictionary of European Proverbs: Vol. 1–3 / E. Strauss. – London & New York : Routledge, 1994.

33. Wander, K. F. W. Deutsches Sprichwörter-Lexikon: Bd. I–V / K. F. W. Wander. – Leipzig : F.A. Brockhaus, 1867–1880.